

'למלכה אין בית, למלכה אין כתר'

מאיר חזן

אילן בן-עמי, האישה שאיתו: חייהן הפרטיים והציבוריים של נשות ראשי הממשלה בישראל, מטר, תל-אביב, 2010, 328 עמודים.

עשר נשים שימשו עד היום במדינת ישראל בתפקיד שאליו לא נבחרו – אשת ראש הממשלה.¹ הן הגיעו למעמדן הרם בזכות הישגיהם הפוליטיים של בני זוגן, הגברים. הספר שלפנינו הוא בבחינת הרמת מסך, במישור התיאורי ובתחום המחקרי-אקדמי כאחד, על היבט לא נטול משקל בהבנת אופיים של החיים הציבוריים בישראל ואורחות ההתנהלות בזירתה הפוליטית. תחום המחקר האמפירי השיטתי על נשות המנהיגים, מציינן אילן בן-עמי, מצוי עדיין בחיתוליו גם ברחבי תבל. שם ספרו, האישה שאיתו, מתכתב עם השיר 'האישה שאיתי', שתרגם מספרדית יהונתן גפן והפך ב-1983 בביצועו של הזמר דיוויד ברוזה לשיר הנושא של אחד התקליטים הנמכרים ביותר בישראל. ואולם אף לא אחת מעשר הנשים הללו הייתה לאהובה או למוערכת או לזכורה לטוב בציבור הישראלי במידה המזכירה את המעמד הקנוני שלו זכה אותו שיר.

המכשלה היסודית האורבת לספר מהסוג שבחר בן-עמי לכתוב היא הדימוי הרכילותי, המציצני והאנקדוטלי שאפשר לכאורה להצמיד בנקל לתכניו. על מנת לחמוק ממנה השכיל המחבר לפרוש סדרת שאלות קונקרטיות וענייניות המאפשרות לגבש מסגרת מושגית על מסלול החיים שהוביל את נשות ראש הממשלה – פולה בן-גוריון, צפורה שרת, מרים אשכול, לאה רבין, עליזה בגין, שולמית שמיר, סוניה פרס, שרה נתניהו, נאוה ברק, לילי שרון ועליזה אולמרט – אל תפקידן, תוך בחינת מידת מעורבותן והשפעתן על החלטות מדיניות לאורך מסלולו הפוליטי של בן זוגן ובירור האופנים שבהן מילאו את תפקידן בעת הכהונה. התהייה העקרונית המאגדת כחוט השני את פרקי האישה שאיתו נוגעת לבריקת

---

1 הספר דן ב-11 נשים, אם כי לילי שרון נפטרה בטרם נבחר אריאל שרון לתפקיד ראש הממשלה, ולכן ההיתחחות כאן היא לעתים לעשר נשים ולעתים ל-11 נשים, על פי העניין.

השלכות התנהגותן והתנהלותן של 11 הנשים המוצגות בו על עיצוב מצבן ודימוין של הנשים בחברה הישראלית.

במישור התמטי משיק ספרו של בן-עמי לאחד המעגלים הרווחים בשדה המגדרי שעניינו חקר התנועה הציונית, היישוב ומדינת ישראל, שבו מסתמנת בשנים האחרונות מגמה גוברת והולכת להתחקות אחר מסלולי חייהן של נשים בולטות. מגמה זו חותרת לבאר את מעורבותן של נשים שונות בפרשות היסטוריות בעלות עניין, אגב שרטוט דמותן, השקפותיהן ותרומתן הייחודית.² התרעומת המתמשכת הרווחת בשיח המגדרי הישראלי עוד מימי טרום העצמאות כלפי המינוח הטעון 'עזר כנגדו', הממקם את האישה בשולי ההתרחשות והעשייה החברתית, ניכרת גם בספר זה. הדפוס המאפיין את העיסוק בקורותיהן של כל אחת מן הנשים הנדונות בו הוא השאיפה לאתר ולהבליט את החותם שהן הותירו בתקופת כהונתן על 'מוסד' אשת ראש הממשלה.

בניגוד לדעתו של בן-עמי, להערכתו אף לא אחת מנשות ראשי הממשלה בישראל תופסת 'מקום של כבוד בזיכרון הקולקטיבי הישראלי' (עמ' 22). אם הן נושקות לתחומי של זיכרון זה, הן שוכנות בשולי שוליו, מרחק רב מנשים מרכזיות אחרות שזיכרוןן נחרט בדין בתודעה הקיבוצית בת ימינו, כגון המשוררת רחל בלובשטיין, הצנחנית חנה סנש, ראש הממשלה גולדה מאיר, שחקנית התיאטרון חנה רובינא, הזמרות עפרה חזה ושושנה דמארי, החשובות בנשות היישוב – מניה שוחט והנרייטה סאלד, והרשימה עוד ארוכה. לאור זאת אין הכרח להחיל גם על נשות ראש הממשלה, כלגיטימציה לעיסוק בקורותיהן, את תלונת ה'הדרה' (עמ' 20), שהפכה במרוצת העשורים האחרונים לחלק בלתי נפרד מן השיח המגדרי העולה ופורה בישראל, עד שלעתים נדמה כי המחקר המתקיים בין כתליו כבר בשל דיו וצריך לפסוע הלאה, אל מעבר לקביעה החוזרת ונשנית האמורה, שהייתה נכונה וראויה ונחוצה בשעתה.

פולה (פאולינה) מונבז, מ-1917 בן-גוריון, לכטח 'אשת ראש הממשלה האולטימטיבית' בשיח המקובל במקומותינו, הייתה זעיר בורגנית שנישאה לסוציאליסט שבראשי הממשלה בישראל. לדבריה של בתה, גאולה, הקוד שהכתיב את התנהגותה של פולה ביחסיה עם דוד בן-גוריון היה להסתיר 'ממנו הכל, כדי שיוכל להמשיך לחלום' (עמ' 31-33). היא נשאה על שכמה את כל מדווי הקיום היומיומי של המשפחה, אך לא שימשה 'עזר כנגדו' בשדה פעילותו הפוליטית, שבו מיעטה לגלות עניין. 'עניינה היחיד, לאורך כל השנים, היה ונשאר דוד בן-גוריון', מרגיש בן-עמי (עמ' 38). הביטוי הבולט הזכור בהקשר זה הוא אגדות העם שנרקמו מסביב להקפדתה על תזונתו של ראש הממשלה הראשון. עם זאת, כפי שמיטיב

2 ראו, למשל, Shulamit Reinharz and Mark A. Raider (eds.), *American Jewish Women and the*, ראו, למשל, *Zionist Enterprise*, Waltham, MA 2005; מרגלית שילה, *אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות*, תל-אביב 2007, עמ' 101-133; אסתר כרמל חכים, *שלהבת ירוקה: חנה מיזל – מפעל חיים*, רמת אפעל 2007; גבי אסם ורחל הרץ לזרוביץ, *מעגלים של הדרה: סיפורן של אמהות החינוך הקיבוצי*, רמת אפעל 2011.

להבהיר המחבר, ובניגוד לדימוי מזלזל נפוץ, פולה לא הייתה יחידה ו'משונה' בעניין זה. הדבר היה נחלתן גם של כמה מנשות ראשי הממשלה האחרים, כמו מרים אשכול ושולמית שמיר. אין המדובר בתופעה חריגה מסביר בן-עמי, אלא באחד הנדבכים של 'תסמונת האם הדואגת', שמאפיינת רבות מן הממלאות את תפקיד אשת ראש הממשלה, ולא דווקא בהקשר הישראלי (עמ' 277).

האישה שציפתה וייחלה יותר מכל אחת אחרת בישראל לרגע הנכסף שבו תזכה להגיע למעלת אשת ראש הממשלה הייתה עליזה בגין. הקריירה הפוליטית רווית האכזבות של מנחם בגין לא העיבה במאום על אמונתה הנחרצת בו ובדרכו הרעיונית. התמונה המופלאה המופיעה בספר שבה נראים השניים לאחר נישואיהם ב-1939 (עמ' 141), כזוג יהודים פולנים מהוגנים מ'בית טוב', יש בה ללמד על אופקי חיים שאולי המתינו להם אלמלא בחרה לה היסטוריה נתיבי אימה משלה להתנהל בהם מספטמבר 1939 ואילך. עליזה בגין התאפיינה 'בצניעות קיצונית ובהתרחקות מתקשורת' לאורך כל ימי חייה הציבוריים של בן זוגה. בדבר, ככל יתר הנשים שמילאו את משרת אשת ראש הממשלה, היא פיתחה 'יכולת מופלאה' לזהות מי מהאנשים שעמהם בא במגע הפוליטיקאי הבכיר שהכל משחרים לפתחו, אומנם רוצה בטובתו ומי מהם חפץ בטובתו הוא (עמ' 146). מי שהרשימה בכושרה 'לעשות קריירה' מתכונה זו, עד שעוררה לשעה קלה אשליה – תקשורתית, ואולי גם עצמית – כאילו ניחנה בכישורים מתאימים גם לרשת בבוא היום, כפשוטו, את בן זוגה, הייתה מרים אשכול (עמ' 97-99). מכל הבדיחות שנקשרו בשמו של לוי אשכול, אפשר שזו הייתה אחת התפלות שבהן. נדמה כי מרים, שנטלה על עצמה את משימת שימור זכרו ומורשתו של ראש הממשלה השלישי, תרמה באורחות התנהלותה באופן חלקי דווקא לקיפוח המחקר האקדמי על חלקו ההיסטורי המשמעותי בעיצובה של ישראל בעשורים הראשונים לקיומה. ייתכן שלא בה היה תלוי הדבר, אך לבטח אילו נמצאה למטרה זו אצטלה אקדמית הולמת, היו נחסכות כמה מן התופעות הבלתי מרנינות שמתאר בן-עמי בנדרון. עד כדי כך ניכרת השפעתו הקלוקלת של מצב זה על הכתיבה האקדמית, שגם בספר שלפנינו, האמור להיות רגיש להטיות מעין אלה וזהיר מפניהן, נכתב כי 'השפעתה של גב' אשכול ניכרת היטב ברבים מהעניינים הפוליטיים והמדיניים שבהם עסק בעלה' (עמ' 86). אף אם התקשורת וכותבי העתים מרבים לתור אחר רמזים וסימנים מעידים למעורבותן הענפה של רעיות ראשי הממשלה במינויים, בהחלטות פוליטיות ובקביעת דרכי העבודה של אישיהן, והדבר ניכר בשלל הפניות הנכללות בספר (למשל, עמ' 114, 190, 207), הרי שנכון מפרספקטיבה היסטורית להימנע מלאמץ באופן עקיב את ה'רעשים' הללו, שיותר משהם מתארים נכוחה את המציאות הפוליטית, הם משקפים נאמנה הוויה תקשורתית מדומה. המחבר מיטיב בדרך כלל לפסוח על השאלות האווילות הללו, שלפרקים מרפדות לעיפה את הכתיבה העיתונאית, למעט מקרה מיותר מובהק אחד שבו הוא מציין, בהתבסס על שיחת קוקטייל בטלה שקיימה לאה רבין עם הנרי קיסנינג'ר, שר החוץ האמריקני, כי 'אפילו לסיומה של מלחמת וייטנאם הייתה לה תרומה

מסוימת' (עמ' 112). גם אם סביר שהמחבר הביא את הדברים בספר בנימה חצי מחויכת, הרי שאפשר לבטוח במצטטים לעתיד לבוא שיראו בכך 'אות וסימן'. מרים אשכול, להבדיל מיתר נשות ראשי הממשלה, התוודעה לבעלה בעת שכבר כיהן במעמד פוליטי בכיר כשר אוצר (ונישאה לו כשהוא כבר ראש הממשלה, ב-1964). על כן אי אפשר להחיל עליה את המשפט הפיזי שייחדו בן-גוריון ובגין לנשותיהם על לכתן אחריהם במדבר 'בארץ לא זרועה', כמאמר הפסוק המלבב בספר ירמיהו (ב, 2) וכפי שספד החקלאי בראשית ימיו, בן-גוריון, לרעייתו פולה (עמ' 54), או 'בארץ זרועת מוקשים', כלשון שבה פנה בגין לרעייתו עליזה בליל המהפך ב-17 במאי 1977 (עמ' 148), לבטח כפועל יוצא מנפתוליו הפוליטיים ואולי גם מתוקף התנסויותיו בראשית דרכו כמנהיג ארצישראלי. האישה שהגיעה מוכנה יותר מכולן לתפקיד אשת ראש הממשלה הייתה צפורה שרת (עמ' 62). מאז החל משה שרת למלא תפקיד בכיר במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית ב-1931, היא נמצאה סמוכה לשולחנו הפוליטי, ערה, קשובה ומייעצת. בן-עמי מתאר אותה במילים נכוחות: 'אשת העולם הגדול, חדת מחשבה ובעלת הבנה פוליטית ומדינית עמוקה' (עמ' 65). צר, על כן, שאין הוא מקדיש די מקום להביא דברים מפיה כדי להדגים תכונות אלה. במקרה זה, בזכות ספר התכתובת המרתק של השניים בעת מאסרו של משה בלטרון ב-1946, קיים גם חומר זמין המעניק הצצה יוצאת דופן אל מאחורי הקלעים של ההידברות האינטימית המתרחשת לבטח כדבר של יום ביומו בין אשת ראש הממשלה לבעלה (הוא כיהן אז כמנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית). אנקדוטה קטנה די בה להמחיש ממד זה. ב-21 באוגוסט 1946, במלאות שנתיים לפטירתו של ברל כצנלסון, פורסמה בעיתון דבר תמונת פסלו שיצרה בתיה לישנסקי. במכתב ששלחה באותו לילה צפורה לבן זוגה הכלוא בלטרון, תהתה: 'מה דעתך על הפסל של בתיה ל'?' זה לא ברל, לא כן? והוא השיב לה למחרת: 'אשר לפסל, יש בו משל ב"כ רק בכתובת'.³ צפורה שרת קבעה מבחינות רבות את זירת הפעילות הציבורית העיקרית שבה יכולה אשת ראש הממשלה לעשות כפי רצונה, הבנתה וסדרי עדיפויותיה, כאשר בחרה בתחום העבודה ההתנדבותית כיעד מרכזי בסדר יומה (עמ' 66-67).

מקרב הנשים הנדונות בספר, האישה שהתבלטה יותר מכול בפועלה ההתנדבותי הייתה לאה רבין. מעורבותה האינטנסיבית באלו"ט, אגודה לילדים אוטיסטים, כמו גם התגייסותה הנמשכת של נאוה ברק למען עמותת עלם, עמותה לנוער במצבי סיכון, תמיכתה החמה של שולמית שמיר בחקיקת 'חוק האזרחים הוותיקים' וסיועה הענף של עליזה בגין לאנשים במצוקה ולגופים העוזרים להם כגון ארגון הגג של ארגוני הנכים בישראל, מלמדים על המנוף הציבורי, הארגוני והכספי שעומד לרשות נשות ראשי הממשלה בזכות מעמדן, ושבאמצעותו הן נרתמות למען מגזרים חלשים בחברה. לאה רבין, אף שהרבתה לעשות

3 משה שרת, מאסר עם נייד ועיפרון: מכתבי צפורה ומשה שרת, 1946. 11-6, בעריכת רנה ויעקב שרת, תל-אביב 2000, עמ' 191, 193.

בתחומים התנדבותיים מעין אלה, הייתה גם המושמצת ביותר מקרב נשות ראשי הממשלה (איני דן במאמר זה בכל צורה שהיא בשרה נתניהו, המכהנת בתפקיד אשת ראש הממשלה בימים אלה). מכיוונים שונים תלו בה ערב רב של עוולות וחטאים, אמיתיים ומדומים. עקב דרכי התנהלותה אירע המקרה היחיד שבו אשת ראש הממשלה השפיעה באופן קונקרטי על הזירה הפוליטית בישראל. המדובר כמובן ב'פרשת חשבון הדולרים' שהחזיקה משפחת רבין בארצות הברית, בניגוד לחוקי המס הנהוגים בישראל באותה עת, ושגרמה לפרישתו של יצחק רבין ממילוי תפקידו כראש ממשלה (ממשלת מעבר) ומהתמודדות בראשות מפלגת העבודה בבחירות לכנסת (עמ' 120-123). בה בעת הייתה לאה רבין המהוקצעת ורהוטת הדיבור בקרב נשות ראשי הממשלה, ויותר מנשים אחרות שמילאו תפקיד זה החזיקה גם בדגם מנוסח וחד בנוגע לאופיו של תפקידה מנקודת המבט המגדרית. בראיון שהעניקה ליריעות אחרונות באוקטובר 1976, היא אמרה על מעמד האישה:

אני רואה בעין חיובית את הדעה שהאישה חייבת להיות משולבת בעבודה יצרנית ולהיות חלק מהחברה העובדת. [...] אך כל תנועות השחרור [של נשים] מונהגות בידי דגמים קיצוניים המובילים למסקנות קיצוניות, אותן איני גורסת. החלוקה השוויונית במאה אחוז אינה נראית לי. הבית והטיפול בילדים הם תחומה של האישה. יש הבדלים שהטבע עשה אותם, והם מחייבים הוצאת מסקנות. זה מטיל עול נוסף על האישה, אך זוהי מנת חלקה (עמ' 119).

רבין ראתה בבית ובילדים זכות וחובה נשית, שעליה בראש ובראשונה למלאו בהתאם למה שתפסה ככללי טבע. אף אם השקפתה בנדרון לא הצטיינה במה שמקובל לתאר ככתיבה המגדרית בימינו כתעוזה התנהגותית וכעצמאות מחשבתית, הרי היא זו שבחרה בתלם שתאם את סדרי העדיפויות שקבעה לה בחייה. התנסויותיה בתפקידה כאשת ראש הממשלה, טרם מתן הראיון ובמיוחד בימים מאוחרים יותר, היו מורכבים מכל מה שידעו אלה שנשאו בעול זה לפניה ובעקבותיה, והם שעיצבו את דימויה כלוחמת עיקשת המזוהה כול כולה עם דרכו הפוליטית של בעלה. בה בעת, המחבר שב ומבהיר לאורך הספר כי נשות ראשי הממשלה ידעו לגלות מעורבות רגשית עמוקה, לאו דווקא בראש חוצות, במאבקים האישיים העזים שניהלו בני זוגם, שהם חלק בלתי נפרד מן ההתנהלות בזירה הפוליטית.

עיקר מעלתו של האישה שאיתו מצויה ככושרו של בן-עמי לפרוש מארג סיפורים המערכים את האנושי עם הפוליטי ומתקבצים יחדיו לכלל מסכת המאירה את הייחודי והמשותף לשורת ממלאות תפקיד אשת ראש הממשלה. ככלות הכול, ראוי לזכור, המדובר בנשים שהצליחו במישור הציבורי והאישי, והבחירה של בן-עמי להתבונן דווקא בהן אינה מובנת מאליה. חיייהן הזוגיים אמנם היו מרכיב מכריע בהצלחה מוכחת וחד משמעית זו, אך אין לשכוח שההצלחה העוטפת אותן לא הושגה בעודן בגדר נפקדות-נוכחות. זהו מקור לאי נחת מובלעת וסמויה לרוב שרוחשים כלפיהן כמצוות אנשים מלומדה, שנחשפת

לעתים בדמות אמירות לעגניות וקנטרניות המוטחות לכתובתן, והמתקבלות בדעת הקהל בחיך סלחני ומעושה. בהקשר הנדון נכון הדבר לא רק לעת שמילאו את תפקידן, אלא גם בזירת המנתחים, במבט לאחור, אותן ואת תפקודן. ניכר כי בן-עמי מודע היטב לממד האמור ומתמרן ברגישות רבה בין מהמורותיו.

להערכתו של בן-עמי, היעדרן של נשות ראשי הממשלה מן הדיון הציבורי בישראל נובע ממעמדן השולי של נשים בחברה הישראלית ובפוליטיקה הישראלית בפרט (עמ' 18). אמנם מעמדן של נשים בזירה הפוליטית הישראלית הוא רופף, אבל לדעתי ניתוחו כנדון אינו מספק. אחד מקני המידה לבחינת הסוגיה האמורה הוא איכות תרומתן הציבורית של הנשים הנמצאות במרכז העיון של בן-עמי להוויה הציבורית הישראלית. כך, למשל, במידת הזהירות והכבוד המתבקשים, נדמה כי נכון לומר שבהשוואה לשלוש 'הנשים הראשונות' של מדינת ישראל בשנים 1948-1974, נשותיהן של הנשיאים הראשונים – ורה וייצמן, רחל ינאית בן-צבי ורחל כצנלסון-שז"ר, עשר הנשים שמילאו את תפקיד אשת ראש הממשלה למן ייסודה של מדינת ישראל ועד לימינו, מצויות כברת דרך מסוימת מאחור. הראשונה שיוותה הדרת מלכות לבאים במגע עמה ('מלכת ישראל', קרא לה אלברט אינשטיין),⁴ ושתי האחרונות זכו כביטוי הוקרה על פועלן הציבורי ארוך השנים בפרסי ישראל; מעמד ומעלה שאף לא אחת מנשות ראשי הממשלה בישראל קרבו אליו. עם זאת, לא תפקידן כנושאות במשרת אשת הנשיא הוא שהקנה לאותן נשים את מקומן בשדרת החשובות בנשי ישראל במאה העשרים, וככל הנראה מופרו לצפות כי כהונה בתפקיד זה תקנה למי מנשות ראש הממשלה ערך משמעותי בתודעה הציבורית הישראלית. מן הבחינה הזו היטיבה המשוררת לאה גולדברג, שנהנית לאחרונה מימי עדנה בזיכרון הקולקטיבי המקומי, לשרטט כהלכה את גורלה של אשת ראש הממשלה בישראל, כאשר כתבה בשיר 'מכורה שלי', כי 'למלכה אין בית', ולקראת סופו הוסיפה: 'למלכה אין כתר'.

4 ראו, למשל, חיים שיבא, 'יד לאשה דגולה', מעריב, 2.10.1966.